

*Юрій Шаповал
(Київ)*

**НОВЕ ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
(Н.В.Петров, К.В.Скоркин. Кто руководил
НКВД, 1934–1941. Справочник. М.:
Звенья, 1999. — 504 с.)**

Поza сумнівом, вихід у світ рецензованого видання — подія неординарна, тим більше, що робота над ним тривала, як зазначають упорядники, понад 20 років. Микита Петров навіть якось сказав авторові цих рядків, що ця книжка — справа всього його та його співавтора життя.

Будьмо реалістами: повноцінна, неупереджена історія комуністичних органів держбезпеки навряд чи з'явиться найближчими роками (в силу різних причин). Однак підготовка до написання історії цих органів, як цілком точно підкреслюють М.Петров і К.Скоркін, неможлива без докладного вивчення їхнього персонального, а особливо кадрового складу (стор. 5). Без перебільшення великий внесок у це вивчення і вносить рецензований довідник. У цьому його цінність і парадигматичне значення.

У довіднику наведено повні біографії 525 керівних співробітників НКВД СРСР, 174 з яких (33,14%) в різний час працювали в органах державної безпеки УРСР. Добір біографій проводився за чітким критерієм — до довідника потрапили майже всі чекісти, які за час існування НКВД СРСР (себто з 10 липня 1934 р. до 26 лютого 1941 р.) очолювали відділи та управління центрального апарата НКВД, наркомати союзних республік та обласні управління НКВД. Відсутні лише біографічні відомості про всіх начальників УНКВД Бухарської, Самаркандської, Ташкентської, Ферганської та Хорезмської областей Узбецької РСР та осіб, які хоча і очолювали певний час територіальні органи, але наказами НКВД СРСР на ці посади не призначалися.

Всі біографії подано за єдиною, на загал добре продуманою схемою. Спочатку подаються прізвище, ім'я та по-батькові (у дужках — справжні прізвища, імена, по-батькові), рік, місце народження та смерті, відомості про батьків, національність, партійність, освіту, докладні відомості про трудову діяльність, військову службу та роботу в органах державної безпеки. Особливий акцент зроблено на чекістську кар'єру — у переважній

більшості біографій перебування на посадах подаються з точністю до дня. До цього додано відомості про смерть (для репресованих наводяться дати арештів та засудження), спеціальні звання та урядові нагороди, а також дати їхнього присвоєння. Майже всі біографії ілюструються фотокартками.

Основною джерельною базою для авторів були обліково-партійні документи: реєстраційні бланки, які заповнювалися на членів ВКП(б)-КПРС при обміні партійних документів та нині зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії (фонд 17, описи 107 і 108), а також особові справи керівників, що входили до номенклатури ЦК ВКП(б)-КПРС (Там само, опис 100). Крім того, автори ретельно опрацювали накази НКВД-МВД по особовому складу за 1935–1956 рр., що зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (фонд 9401, опис 1), накази ВЧК-ОГПУ і НКВД-НКГБ за 1921–1945 рр. і окремі накази по особовому складу МГБ за 1946–1953 рр., що зберігаються у Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації (фонд 66, опис 1).

Звичайно, (в ідеалі!) для справді повного вивчення біографій чекістів насамперед доцільно переглянути особові справи, службові картки співробітників, матеріали відділу кадрів і апарату особливоуповноваженого, архівно-слідчі справи тощо. Однак всі ці архівні документи ще не переведені у режим вільного зберігання і є майже недосяжними для дослідників. Так що дорікати авторам за вузькість джерельної бази не слід. Вони зробили те, що змогли.

Отже, відаючи належне їм за це і не забуваючи про те, що в Україні ще у 1997 р. було зроблено помітний крок у жанрі рецензованого довідника (йдеться про працю Ю.Шаповала, В.Пристайка, В.Золотарьова «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи», К., 1997), — а про це автори довідника самі згадують на стор. 6, — зупинімося тепер на деяких критичних заувагах і міркуваннях. Можливо вони будуть корисними у подальшій роботі і авторам довідника, і всім дослідникам, причетним до «репресивної» проблематики.

Якщо уважно зіставити між собою подані у довіднику біографії окремих чекістів, то з'ясується, що інколи ту саму посаду одночасно займали кілька осіб.

Так, О.І.Успенський очолював Економічний відділ Тульського губернського відділу ГПУ з вересня 1923 р. по 10 березня 1927 р.¹, а В.І.Михайлов перебував на цій же посаді з жовтня 1923 р. по вересень 1929 р.²;

— С.І.Западний був начальником Секретно-оперативного управління Повноваженого представництва (ПП) ОГПУ по Далеко-Східному краю з 10 січня 1930 р. по 15 березня 1932 р.³, а Н.М.Райський — з 11 січня 1930 р. по 10 липня 1931 р.⁴;

— П.Ф.Булах керував 3-м (контррозвідувальним) відділом УГБ УНКВД Північно-Кавказького краю (ПКК) з 25 грудня 1936 р. по 15 квітня 1937 р.⁵; а Г.Г.Телешев — з листопада 1936 р. по квітень 1937 р.⁶;

— Я.А.Дейч був начальником Економічного управління ПП ОГПУ по ПКК з 20 лютого 1929 р. по 21 березня 1931 р.⁷, а Ю.Л.Зверев — з 1929 р. по 22 грудня 1930 р.⁸;

— М.Г.Ніколаєв-Журид очолював Контррозвідувальний відділ ПП ОГПУ по ПКК з 4 липня 1923 р. по 1 січня 1930 р.⁹, а В.М.Курський — з 28 листопада 1929 р. по 31 березня 1931 р.¹⁰;

— О.К.Буканов керував міліцією ПП ОГПУ по Нижньогородському краю з 29 серпня 1932 р. по 16 листопада 1933 р.¹¹, а Г.С.Еймонтов — з 27 жовтня 1932 р. по 3 вересня 1933 р.¹²;

— Я.С.Візель очолював Секретно-політичний відділ (СПО) ПП ОГПУ по Московській області з березня 1931 р. по 28 серпня 1931 р.¹³, а Е.О.Зібрак — з 1 липня 1931 р. по 27 вересня 1931 р.¹⁴;

— С.Л.Гільман був головою ГПУ Таджикицької СРР з 10 квітня 1930 р. по липень 1931 р.¹⁵, а І.А.Дорофеев — з 17 травня 1931 р. по 8 вересня 1932 р.¹⁶;

— М.Л.Гатов працював начальником СПО ПП ОГПУ по Азовсько-Чорноморському краю з 17 листопада 1934 р. до 28 березня 1936 р.¹⁷, а О.О.Волков — з 13 березня по 7 жовтня 1936 р.¹⁸;

— О.І.Горбунов був начальником Управління прикордонної охорони ПП ОГПУ по Середній Азії: 5 серпня 1932 р. по 27 травня 1933 р.¹⁹, а М.М.Бистрих — з 8 квітня 1933 р. по 10 липня 1934 р.²⁰;

— О.І.Карачаров очолював Секретний відділ Башкирського обласного відділу ГПУ з 1 жовтня 1928 р. по грудень 1930 р.²¹, а М.М.Жигунов — з 11 листопада 1930 р. по 25 лютого 1931 р.²².

Напевно варто звернути увагу на ці моменти, особливо, якщо буде готуватись перевидання книжки.

Окремі розділи довідника присвячено організації та структурі органів радянської держбезпеки у центрі та на місцях, у Червоній Армії, на транспорті, персональним званням та знакам відзнаки органів держбезпеки, відомчим нагородам ВЧК-КГБ. Наведено перелік керівників центрального апарата та територіальних органів НКВД СРСР з 10 липня 1934 р. до 26 лютого 1941 р. Однак помічаємо, що при його складанні автори орієнтувалися лише на накази НКВД СРСР і цим, насамперед, пояснюються деякі пропуски у списках.

Так, у списках наркомів внутрішніх справ УРСР відсутній В.Т.Іванов, який керував роботою українських чекістів після від'їзду В.А.Балицького на Далекий Схід (він займав цю посаду з 17 травня по 14 червня 1937 р.). Не бачимо також і В.В.Осокіна, який після втечі О.І.Успенського 14 листопада 1938 р. фактично очолив республіканський НКВД (до приїзду А.З.Кобулова 15 грудня 1938 р.). Серед заступників наркомів внутрішніх

справ УРСР у 1934–1937 рр. чомусь немає М.С.Бачинського, який працював на цій посаді з 19 травня до 17 липня 1937 р.

Що стосується начальників територіальних органів, то тут, поза сумнівом, можна було б назвати, наприклад, прізвища виконуючих обов'язки начальників УНКВД: по Київській області І.Д.Бабица (29 грудня 1937 р. — 26 лютого 1938 р.) і І.А.Шапіро (квітень 1938 р. — 28 травня 1938 р.); по Одеській області — Г.А.Гришина (липень 1937 р.), по Харківській області — А.В.Сімховича (6–16 березня 1938 р.) та Д.А.Перцова (1–20 травня 1938 р.), по Чернігівській області — С.І.Самовського (24 червня — 20 липня 1937 р.).

Втім, не будемо надто категорично дорікати за це авторам, адже існують суттєві розбіжності у датах призначення на посаду між загальносоюзними та республіканськими наказами (від кількох тижнів до кількох місяців). Більш точними є колишні республіканські накази, оскільки, скажімо, призначення на більшість посад в НКВД УРСР вирішувалося в її столиці. Але і республіканські накази не завжди точно відбивають час фактичного перебування співробітника на посаді. У таких випадках це можна простежити лише за наказами по обласному УНКВС, які зберігаються в архівах обласних управлінь внутрішніх справ України.

Не варто забувати і про те, що у другій половині 1937–1938 рр. чекістське діловодство велося вкрай недбало і виявлено чимало випадків, коли перебування на керівній посаді було не зафіксовано в послужному списку. Так, наприклад, О.П.Радзивилівський у лютому-березні 1938 р. працював заступником наркома внутрішніх справ УРСР²³, але це призначення взагалі не було проведено наказами по особовому складу НКВД СРСР та НКВД УРСР, немає відомостей про його роботу на цій посаді і в його особовій справі²⁴. Подібні випадки пояснюються великою ротацією кадрів, частими їх пересуваннями та масовими репресіями в НКВД СРСР у 1937–1938 рр., коли службові пересування іноді забували відповідно оформити наказами по особовому складу, а працівники відділу кадрів просто не встигали обробити особові справи всіх співробітників.

Ці та інші зауваження абсолютно не девальвують неабияку наукову цінність рецензованого видання, яке значно наближає створення докладного колективного портрету тих, хто працював свого часу в найзакритішій структурі колишнього СРСР. Вихід книжки Н.Петрова та К.Скоркіна ще і ще раз переконує у необхідності створення (із врахуванням набутого досвіду) аналогічного довідника про чекістів УСРР/УРСР. І тут могли би стати у нагоді не лише досвід московських дослідників, а й співпраця з ними.

Примітки

- ¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. — С. 412.
- ² Там само. — С. 305.
- ³ Там само. — С. 202.
- ⁴ Там само. — С. 354.
- ⁵ Там само. — С. 119.
- ⁶ Там само. — С. 402.
- ⁷ Там само. — С. 167.
- ⁸ Там само. — С. 204.
- ⁹ Там само. — С. 319.
- ¹⁰ Там само. — С. 260.
- ¹¹ Там само. — С. 118.
- ¹² Там само. — С. 455.
- ¹³ Там само. — С. 129.
- ¹⁴ Там само. — С. 207.
- ¹⁵ Там само. — С. 145.
- ¹⁶ Там само. — С. 180.
- ¹⁷ Там само. — С. 142.
- ¹⁸ Там само. — С. 133.
- ¹⁹ Там само. — С. 152.
- ²⁰ Там само. — С. 122.
- ²¹ Там само. — С. 224.
- ²² Там само. — С. 190.
- ²³ Архів УВС по Харківській області. — Ф. 48. — Оп. 1/6. — Спр. 32. — Арк. 61; Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992. — С. 40.
- ²⁴ Управління кадрів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. — Службова картка на Радзивиловського О.П.